

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકાના આંગણકા ગામથી ભાઈ પ્રવીણ મકવાણાએ બાબાસાહેબ આંબેડકરની જયંતી નિમિત્તે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે ‘આપ કેવા દલિત વિકાસને ઇચ્છો છો ?’ આ પ્રશ્ન અંગે થોડા ઊંડાણથી વિચાર કરવાનું મન થાય છે.

એક જ વાક્યમાં આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો હોય તો એમ કહેવાય કે ‘હું એવો વિકાસ ઇચ્છું કે જેમાં દલિત-બિનદલિતના વિકાસ અલગ ન રહે. જ્યાં બધા સાથે ચડે, કોઈ કોઈને પાછળ રાખીને આગળ વધવા પ્રયત્ન ન કરે.’

એમાંથી પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે આજે સમાજમાં જે વિષમતા પડી છે તેને અંગે આંખ આડા કાન કરીને તો આવો વિકાસ ન જ થઈ શકે ને ? પરંતુ મૂળ પ્રશ્ન અંતિમ વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને પુછાયો છે, એટલે સૌથી પહેલાં તો આપણું અંતિમ લક્ષ્ય શું છે, એનો વિચાર કરવો રહ્યો. અને જોકે એવો પ્રશ્ન પુછાયો નથી તે છતાં, એના ગર્ભમાં રહેલો પ્રશ્ન – કે એ લક્ષ્ય સુધી કેવી રીતે પહોંચાય – એનો પણ વિચાર સાથે જ કરી લઈએ.

મને એવો સમાજ ખપે જ્યાં જન્મને લીધે કોઈ વ્યક્તિ બીજા કરતાં ઊંચી કે નીચી ન ગણાય. તે એવો સમાજ હોય કે જેમાં જીવનોપયોગી પણ એક ઉદ્યોગ, ધંધો કે વ્યવસાય બીજાથી શ્રેષ્ઠ કે કનિષ્ઠ ન ગણાય. એવા સમાજમાં સ્પર્શાસ્પર્શ, નિવાસ, ખાણી-પીણી, ભણતર કે લગ્નના સંબંધોમાં જ્ઞાતિ, સંપ્રદાય, ધર્મ, રંગ ધન કે દેશના કોઈ ભેદભાવ માન્ય ન હોય.

આવો સમાજ સ્થાપવા જેમ સમાજના આજ સુધી ફાવેલા સમૂહોને પોતાની રહેણીકરણી, વિચારસરણી અને આદર્શોમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાના રહેશે તેમ જે રહી ગયેલા સમૂહો છે તેમણે પણ ફેરફાર કરવાના રહેશે. પરંતુ ઉપરોક્ત પ્રશ્ન ખાસ કરીને દલિતો અંગે પુછાયો છે, એટલે આપણે હાલ તુરત એમના પૂરતો મર્યાદિત રાખીએ.

એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે વિકાસ માત્ર પોતે જ પોતાનો કરવાનો હોય છે. કોઈ બીજાનો કરાવેલો વિકાસ મોટેભાગે તો પાંગળા બનાવનારો જ હોય છે. આમાં અપવાદ હોઈ શકે ખરા, જો હાથ ઝાલનારા અને જેનો હાથ ઝાલવામાં આવે તે બંનેમાં શાણપણ હોય તો. પણ સામાન્યપણે પોતે કરેલો વિકાસ જ પોતાને કામ લાગે છે.

પોતાના વિકાસની બાબતમાં સૌથી અગત્યની વાત માનસિક વૃત્તિ કેળવવાની છે. સમાજમાં અન્યાય, દમન, શોષણનો અંત કરવાનું પહેલું પગથિયું અન્યાય પીડિત, દલિત કે શોષિત પોતાના મનમાંથી દલિતપણાનો ખ્યાલ સમૂળગો કાઢી નાખે એ છે. ગુલામ ત્યાં સુધી જ ગુલામ રહે છે જ્યાં સુધી તે ગુલામીને માન્ય કરતો રહે છે. એમ દલિત પણ દલિત હોવાનો ભાવ મનમાંથી ભૂસી કાઢે તો આજની જે અન્યાયી, દમનકારી વ્યવસ્થા છે એ હચમચી જશે. આમ, કરવા સારુ એણે દલિત કહેવડાવવાથી જે અન્યાય સહન કરવો પડે છે, તેનો સદંતર ઇન્કાર કરવો પડશે. આગળ જતાં, દલિત હોવાની રૂએ એને જે લાભ મળતો હોય તે પણ માત્ર દલિત છે તે ખાતર સ્વીકાર કરવાનો ઇન્કાર કરવો પડશે.

આ માનસિક પરિવર્તન સારુ જે દલિત કહેવાય છે તેણે ઘણો આત્મવિશ્વાસ કેળવવો

પડશે. એણે કોઈ અનેરું ખમીર ખીલવવું પડશે. આત્મવિશ્વાસ ૧. માનસિક નિર્બળતા કાઢવાથી, ૨. પોતે કંઈક સિદ્ધ કરવાથી, અને ૩. શક્ય તેટલું બીજાને સારુ ઉપયોગી થઈ પડવાથી કેળવાય છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે દલિતોના વિકાસ સારુ ત્રણ ઉત્તમ કાર્યક્રમો સૂચવ્યા છે. શિક્ષણ, સંગઠન અને સંઘર્ષ. આ ત્રણે અંગે આપણે ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરવો પડશે. શિક્ષણનો અર્થ સામાન્ય રીતે ચાલુ શાળા-મહાશાળાઓમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તે જ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ આપણે એ વિચાર કરવો પડશે કે આજે જે જાતનું શિક્ષણ અપાય છે તે તો આજની વિષમતાઓને ટકવી રાખે અથવા તેમાં વધારો કરી આપે એવું શિક્ષણ છે. આજની વ્યવસ્થામાં ગરીબ માણસને શિક્ષણમાં આગળ જવાની બહુ ઓછી તક હોય છે; જે શિક્ષણ મેળવે છે તેને લીધે શિક્ષણ મેળવનાર જીવનવ્યવહાર બાબત સક્ષમ થતો નથી અને આજના શિક્ષણને અંતે સૌ માટે સરખા રસ્તાયે ખૂલતા નથી. બાબાસાહેબની ઇચ્છા મુજબનું સાચું શિક્ષણ તો તો જ મળ્યું ગણાય જો શિક્ષિત થનાર વ્યક્તિ આત્મવિશ્વાસ કેળવે અને આત્મનિર્ભર બને. એ શિક્ષણ જ એવું હોય કે જેને અંતે શિક્ષણ મેળવનાર સમાજનો એક ઉપયોગી સભ્ય બની જાય.

સંગઠનની બાબતમાં પણ ઘણા ઊંડા વિચારની જરૂર છે. આજકાલ સમાજમાં જે સંગઠનો જોવા મળે છે તેમાંનાં મોટાભાગનાંમાં સંગઠનનો જે ખરો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ – સંગઠિત થનારને એક બનાવી, નેક બનાવીને તેમનો ઉત્કર્ષ સાધવાનો – તે ઉદ્દેશ જ માર્યો જાય છે. શું રાજનૈતિક સંગઠન હોય કે શું આર્થિક, સાંસ્કૃતિક કે યુનિયનનાં સંગઠનો હોય, તે અમુક નેતાઓની તાકાત વધારે છે, પણ સામાન્ય સભ્યોને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાની તક આપતાં જોવામાં આવતાં નથી. આજકાલનાં સંગઠનોની શિસ્ત મોટેભાગે તો સભ્યોને ભરવાડની ડાંગને ઇશારે ચાલતાં ઘેટાંબકરાં જ બનાવે છે. વળી કેટલાંક સંગઠનો તો પોતાનો સંપ વધારવાના એકમાત્ર સાધન તરીકે બીજા પ્રત્યે દ્વેષ કે દુશ્મનાવટ વધારવામાં જ માનતાં હોય એમ જણાય છે. બીજા પ્રત્યેનો દ્વેષ કે શત્રુત્વ વધવાથી માંહોમાંહનો અનુરાગ કે મિત્રતા વધતાં કોઈએ જાણ્યાં નથી. છેવટે દ્વેષ અને શત્રુત્વ આત્મઘાતક જ સિદ્ધ થતાં હોય છે. તેથી દલિતોએ સંગઠન બાબત નવા ચીલા પાડવા પડશે. જેમાંથી દલિતોનો અને છેવટે તો આખા સમાજનાં સંપ, ભાઈચારો અને તાકાત વધે એવાં સંગઠનો ઊભાં કરવાં પડશે. આવાં સંગઠનો ઉપરથી આવેલા આદેશો મુજબ નીચેના દોરવાઈ જતા હોય એવાં નહીં, પણ બને એટલાં વધુ સ્વાયત્ત અને એકબીજા સાથે સમાનતાને ધોરણે વર્તતાં અને પરસ્પર સહકાર કરતાં હશે. આ સંગઠનો જાતિગત હોવાને બદલે જો સમાન ઉદ્યોગ, રુચિ કે રસના વિષયોને આધારે બને તો તેમાં હકારાત્મક શક્તિ વધુ ખીલવાની સંભાવના રહેશે. વળી આ સંગઠનોની કામ કરવાની રીતો અંગે પણ અનેક પ્રકારના પ્રયોગો કરવાની જરૂર રહેશે. એ સંગઠનમાં થોડા લોકોનું નેતૃત્વ બને અને તે વધુ મજબૂત બનતું રહે એવી અવસ્થાને બદલે એના સામાન્ય સભ્યોની નિર્ણય કરવાની શક્તિનો વિકાસ થાય એ રીતે કામ કરવાની તક પૂરી પાડવી પડશે.

વિકાસના માર્ગમાં સંઘર્ષ પણ એક મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવશે. આપણે અન્યાય કરવાને જેટલો ગુનો ગણીએ છીએ તેટલો જ ગુનો અન્યાય સહન કરવાને પણ ગણવો પડશે. આદર્શ

સંઘર્ષમાં અન્યાયપીડિત વ્યક્તિ અન્યાયને સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કરશે. એની સાથે સીધો કે આડકતરો સહકાર કરવાની ના પાડશે. આમ કરવામાં એને સ્વેચ્છાપૂર્વક કષ્ટ સહન કરવું પડશે, પણ એ જ પ્રક્રિયા એનામાં શક્તિ લાવશે અને અન્યાયના મૂળમાં જ લૂણો લગાડશે. સંઘર્ષની આ પ્રકારની રીતો અંગે જુદા જુદા અખતરા કરવા પડશે, જાતજાતની રીતે તાલીમ આપવી પડશે અને સમાજના બને એટલા જુદા જુદા સમૂહોનો સાથ મેળવવો પડશે. ન્યાય સારુ સ્વેચ્છાપૂર્વક અને સમજપૂર્વક સહેલાં કષ્ટ સમાજના સદ્દેહથી લોકોનો સાથ-સહકાર મેળવી આપશે. અલબત્ત એ કબૂલ કરવું પડશે કે આખરે સંઘર્ષનો આ આખો કાર્યક્રમ આપણી શ્રદ્ધા ઉપર તથા આપણી સહન કરવાની સૂઝ અને શક્તિ ઉપર આધાર રાખશે. પણ કયું સ્થાયી પરિવર્તન શ્રદ્ધા, સૂઝ કે શક્તિ વિના થાય છે ? શ્રદ્ધા આપણે સૌ પ્રથમ તો પોતા ઉપર રાખવી પડશે. આપણી હિમ્મત જ આપણને બળ આપશે. આપણી મુશ્કેલીઓ જ આપણને સૂઝ અને શક્તિ આપશે.

શિક્ષણ, સંગઠન અને સંઘર્ષ સાથે જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ત્યાં આપણે અનેક સદ્ભાવમય સહજીવનના નમૂના ઊભા કરવા પડશે. એને સારુ જે જે ભળી શકે તેના સહિયારા પુરુષાર્થની જરૂર રહેશે. પણ સાવ નાના પાયા પર શરૂ કરેલો, માત્ર બે કુટુંબો વચ્ચેના સમૂહજીવનનો પ્રયોગ પણ આખા સમાજ ઉપર એની અસર કર્યા વિના નહીં રહે. સમૂહજીવનનો પાયો પરસ્પરના વિશ્વાસમાં રહેલો છે. વિશ્વાસ એ જ સમાજનો શ્વાસ છે. આજે જેટલે અંશે અને જેવી અવસ્થામાં પણ સમાજ ટકી રહ્યો છે તેની પાછળ મૂળ કારણ પરસ્પરનો વિશ્વાસ છે. વિશ્વાસનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવું પડશે અને વિશ્વાસને વધુ ઊંડો ને દઢ કરવો પડશે. એ પાયા પર સમૂહજીવનની ઇમારત રચાશે.

હું એ સ્વીકાર કરું છું કે શિક્ષણ, સંગઠન, સંઘર્ષ અને સમૂહજીવનનો આ આખો કાર્યક્રમ આજે તો સપના જેવો લાગે છે. પણ સમાજમાં કોઈ સપનું જોયા વિના આકાર પામતું નથી. આપણે જો શાંતિ અને ન્યાયવાળો સમત્વયુક્ત સમાજ લાવવો હશે તો કોઈકે તો સપનાં જોવાં પડશે અને કોઈકે તો એ સપનાં પૂરાં કરવા પોતાનાથી શરૂઆત કરવી પડશે. પ્રશ્નકર્તા જાતે જ એ ‘કોઈક’ કેમ ન બને ? સારા કામની શરૂઆત હમેશાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનથી જ થાય છે. કોઈ અન્ય આપણા વિકાસ કરાવી આપશે એવી વાટ જોતા રહીશું તો બીજાનો વાંક જ કાઢતા રહી જઈશું, અને સમાજનો, સરકારનો કે નસીબનો દોષ જ કાઢતા રહીશું.

આપણે એવો સમાજ સ્થાપવો છે કે જ્યાં કોઈ દલિત ન રહે. સૌ જ્ઞાન અને સ્નેહના દીપથી પ્રજ્વલિત બને અને એમ કરવા સારુ પહેલું પગલું આપણે જાતે જ ભરવાનું છે. પહેલું પગલું સંકલ્પનું હશે. આપણા સમાજના એક ખાસ્સા અંગને દલિત બનાવી રાખનાર વ્યવસ્થા પાછળ આપણી જાતિવ્યવસ્થા, અસ્પૃશ્યતાની પરંપરા અને ઊંચ-નીચના ભેદભાવ છે. આ વ્યવસ્થા, આ પરંપરા આ ભેદભાવને સાંખી ન લેવાનો સંકલ્પ એ આપણો પ્રથમ સંકલ્પ હશે. એ સંકલ્પને પાર પાડવા આપણે શિક્ષણ, સંગઠન અને સંઘર્ષના રસ્તા લઈએ તથા નાનામોટા સમૂહોમાં સ્નેહ, સદ્ભાવ અને સહકારનાં વર્તુળો ઊભાં કરીએ. આ રીતે દલિતોનો વિકાસ સધાશે અને આખા સમાજના વિકાસમાં દલિતો પોતાનો નીતિન્યાયોચિત ફાળો આપી શકશે.

— નારાયણ દેસાઈ